

NA VULI VAKAILAWALAWA NA I VOLA DUSIDUSI NI BULA VAKAITIKOTIKO

Vakavinavinaka

Na Governing Water (2004 – 2007) e dua na project ka vakailavotaka na European Commission. E kena i naki me tara cake na noda kila ka vaqacacotaka na kena veitalanoataki na bibi ni vakatulewa matau ka vakayagataki na wai me i dola ni veivosaki ena dua na loma ni koro kei na veikorokoro ena noda Vanua ko Viti..

E sivia e 40 na koro vaka-Viti kei na veikoro vakavavalagi e loma i Viti Levu kei Vanualevu era okati ena project oqo. E rauta e 300 na dauniveivakavulici ena koro kei ira era veivakavulici e koronivuli e ra a vuli ena project oqo na Governing Water. Ena nodra vuli gona o'ya, a mai volai kina e 45 na i tuvatuva ni cavuikalawa ki na kena wali na leqa se community-based management plans kei na i tuvatuva ni kena qaravi na wai me rawa ni tara cake na bula vakoro kei na lewai vakamatau ni i vurevure ni wai.

Na tabana ni Live & Learn Environmental Education e gadreva me na vakavinavinakataka na:

- ❖ Na European Commission ena nodratou veitokoni ena tabana ni European Initiative for Democracy and Human Rights Programme
- ❖ Na Vale ni Volavola ni Yasana kei DO e na yasana o Tailevu, Naitasiri, Serua, Ra, Ba, Cakaudrove, Macuata kei Bua.
- ❖ Na Minisitiri ni Tabana ni Taukei, Veivakatorocaketaki, Vuli kei na tabana ni Bula.
- ❖ Na veikoro ka ra okati ena porokaramu oqo e Vanua Levu kei Viti Levu raraba.
- ❖ Live & Learn partners and friends in community education, including Mainstreaming of Rural Development Innovations Programme (MORDI-FSPI), Curriculum Development Unit and The National Trust of Fiji.

E vakavinavinakataka tale ga na or:

- ❖ “Animal Codes” adapted from Hope, A and Timmel, S (2000), Training for Transformation: A Handbook for Community Workers, Vol. 4, Practical Action.

Vuli Vakailawalawa (The Learning Circle Guide)

E a mai vakaduri rawa na Vuli Vakailawalawa e na nodra veitokoni na veikoro vaka-Viti, tabana vakamatanitu kei na kena ka sega ni vakamatanitu, veitabana ka qarava na Yatu Pasivika raraba, kei na veika e sa vulici rawa mai ena veiqaravi ena veikorokoro.

Na Vuli Vakailawalawa e rawa ni caka me vakayavalati se vakauqeta na lewa Matau, veiliutaki, ka qaravi vinaka na wai kei na veika tale eso ena loma ni koro. Na uto ni veika e vulici ena gauna ni Vuli Vakailawalawa, e vakarautaki mai ena nodra ni nodra kila, nanuma, nodra taledi kei na ka e ra curuma oti mai. O'ya sara ga na ka yavutaki kina na nodra vakatulewa kei na tuvatuva ka me rawa ni walia na leqa ena veikorokoro.

Copyright © 2007 Live & Learn Environmental Education

Edited by Marie Fatiaki

Review Team: Kototuibou, S; Ravai, D; Bakaniceva, I; Ralulu, A; Marks, S; Seruvatu, V, Takalaivuna, M.

Graphics: Darren Whiteside

Na i vola oqo e na rawa ni vakayagataki ena caka vuli ka me kakua ni laki tabaki tale se so na i wase ni vola oqo me la'ki vakayagataki tale ni bera ni soli na veivakadonui mai na vale ni volavola ni Live and Learn e Viti.

Ke so na vakatataro, me na qai volai ga mai ki:

Live & Learn Environmental Education

87 Gordon Street, Suva

Private Mail Bag

Ph: +679 331 5868; Fax: +679 330 5868

Email: livelearn@connect.com.fj; Web: <http://www.idea.org.au/liveandlearn/>

Linking Knowledge To Change

Na cava e tiko ena loma ni Vola Dusidusi? Tabana

Na i Kau ni Vuli Vakailawalawa.....	2
Vuli Vakailawalawa: Sala ni noda Vakaitavi kei na Vuli.....	3
Vuli Vakailawalawa: Semati ni Kila Ka kei na Cavu i Kalawa kina Veisau.....	4
Na Veitarataravi ni Vuli Vakailawalawa	5
Vakarau kina Vuli Vakailawalawa.....	6
Veituberi ena Vuli Vakailawalawa.....	7
Na Railesi kei na Dikevi ni Veisau.....	14
Veiulutaga me Qaravi.....	15
1. Na i Kau ni Ulutaga	
Na Veivosaki Vakoro.....	16
Na Tabaiyaloyalo.....	17
Na Vekilai Vinaka.....	19
Na Cavuikalawa.....	21
Na Kaloko Cava? Na i Vava nei Cei?.....	22
2. Veivakabulabulataki	
Na Qito A kei na B.....	23
Kakana Vunikau.....	24
Veiliutaki.....	25
Na Qito ni Veivakabauti.....	26
Na Qito Matanivola.....	27
3. Railesu	
Mapetaki ni noda Vakasama.....	28
Na Qiqi ni Railesu.....	29
Na Railesu.....	30
Railesuvi na Veiulutaga.....	31
Na i Sala ni Railesu.....	32
Na i Kuri ni Ulutaga.....	33-36

Vuli Vakailawalawa :Na i Kau ni 'Vuli Vakailawalawa'

Na 'Vuli Vakailawalawa' e dua na i walewale ni vuli tara ka rawa ni vukei ira na lewe ni Vanua me ra kila vinaka na veika me baleti ira kei na nodra i tikotiko. E okati kina na nodra dau bose vata, veitalanoa, tuvatuvaka ka cavuikalawa sara!

E dau vakayagataki vakalevu na Vuli Vakailawalawa' ena porokaramu ni Governing Water me rawa ni vakatakila vei ira ni lewa matau e tekivu mai ena veitalanoa kei na noda vakaitavi kece vaka lewe ni koro. Na Vuli Vakailawalawa ena porokaramu oqo e tara cake na matau ni noda vakatulewa ka vukea na bula veimaliwai kei ira na veimatatamata tale eso ena kena vakayagataki na ulutaga ni wai me i dola ni veivosaki.

Na i vola Dusidusi ni Vuli Vakailawalawa

Na i vola dusidusi oqo e vakarautaka na i walewale kei na i tuvatuava ni veituberi ni vuli tara. Ena vukea tale ga mo vakavinakataka na i vakarau ni nomu veituberi ena koro ena veika vaka oqo:

- Sala ni Veitaratara – solia na doudou ena gauna ni noda veitalanoa, doudou ni tucake ena matadra na lewe vuqa ka dua tale ga na dau vakarorogo vinaka;
- Tuvaki ni Veiliutaki – dau rogoca na nodra nanuma na tani, vakasamataka na veidraki ni bula kecega, dau tuvatuvaka;
- Veivakatorocaketaki ena koro – kila na bibi ni cakacaka vata ena dikevi ni leqa kei na kedra i wali.

Na Vuli Vakailawalawa e rogoci kina na domo kece ga.

E baleti ira na lewe ni vanua ka ra dau veitalanoataka na veika e baleti ira kei na cavuikalawa e ra na cakava

Vuli Vakailawalawa: Na Sala ni noda vakaitavi kei na vuli.

Na Vuli Vakailawalawa e vuli ka da vakaitavi kece kina ka yavutaki ena nodra veitokoni vinaka na veitabana tale eso. (stakeholders). E tekivutaki mai na kilaka ni tamata yadua kei na nodra vakabulia tale eso na ka me vaka na vakatasuasua, qito leleka, i talanoa kei na kena mapetaki me rawa ni:

- Tara cake na bula ni veidinadinati kei na veivosaki vakalevu.
- Vakadikeva na veileqa ni tamata yadua se vakaiwasewase.
- Veiwaseitaka na ka eda sa kila rawa kei na ka eda sa kila oti.
- Vukei ira na lewe ni vanua me ra dau tuvaturuvaka me yaco kina e so na veisau.

Me ra vakaitavi na lewe ni vuli ena nodra vakatataro, rai lesu, vakasama ni bulibuli ka, vakalelewa, raitayaloyalotaka na ka, vakadidike, tuvaturuvaka kei na vakatulewa.

E sega ni kena i balebale me tautauvata kece na ka era vakaitavi kina se na nodra taledi na lewe ni vuli. E duidui na ka e ra kena dau kina, duidui na ka era gadreva ka duidui tale ga na balavu ni gauna era rawa ni vakarorogo kina

Na veika e lavaki ena Vuli Vakailawalawa

Vuli Vakailawalawa: Semati na Kilaka kei na Cavuikalawa ki na veisau.

Na Vuli Vakailawalawa e kena i naki me vakarabailevutaka na nodra kila na veika e tu vakavoliti ira se baleti ira ka vakavulici ira ena i walewale ni kena qaravi se wali me kauta mai na veisau.

‘O ira na lewe ni vuli me ra vakarautaka na uto ni veitalanoa ka yavutaki ena nodra nanuma, kila ka, lako curuma oti beka, kei na ka e ra tataleitaka. ‘Oya sara ga na yavu ni nodra tuvaturvaka kei na cavuikalawa.

Na Vuli Vakailawalawa e duri ena veivakasama e ra solia na lewena mai na dodonu ni nodra vakaitavi. Na Vuli Vakailawalawa e dua na sala ni nodra veiwasei vakasama, tara cake na nodra kila ka, vakasaqara na I tuktuku, tara cake tale ga na bula ni vakadidike kei na yalo doudou ni nodra vakaitavi ena cakacaka, tuvaturvaka ena koro kei na cavuikalawa.!

Na Veika e rawa mai ena Vuli Vakailawalawa.

- Wilika na Vuli Vakailawalawa me nomu gauna ni veitokoni ka ni o na rawa ni vuli ka doudou kina ke o vakamuria tiko mai.
- Mo tekivutaka e dua na i lawalawa ka rawa ni qarava na leqa ni tikotiko.
- Vakadikeva na leqa kei na i wali ni leqa ka vakatulewa vinaka sara ena vakatorocaketaki ni koro.
- Mo vakaitavitaki iko ena veivakatorocaketaki kei na tuvaturvaka ena loma ni koro.
- Dau vakatataro vakalevu ena dikevi ni toso ena nomu i tikotiko.
- Vakataroga na veitaro eso era dau taroga na veiliutaki ena koro.
- Vakaduria na cakacaka vata kei na solesolevaki me rawa ni vakavinakataka na veisolevaki ena loma ni koro.
- Vakaqacotaki na i tuvaturvaka vakavanua kei na i vakarau ni bula ena dua na koro.
- Cavuikalawa me vaka na kena volai nai vola me tabaki ena pepa, kacivaki ena walesi, ka kerea na nodra veitokoni na veisoqosoqo tale eso.
- Kauwaitaki na nodra veivakasama eso kei na veivakatorocaketaki vei ira na marama kei na i tabagone
- E vakarautaka na veikatuba vei ira na i tabagone.
- Basika na veilawalawa vou, veika vou ka vakasucuma na vakatulewa vinaka ka matau.

Na Veitarataravi ni Vuli Vakailawalawa

Ogo na veika e caka ena Vuli Vakailawalawa:

- **Vakavakarau**, e wili kina na tuvatuva kei na vakasamataki na ka me bosei se vulici.
- **Veituberi** ena veimataqali i **walewale** me rawa ni taucoko kina na nodra vakaitavi, toso vinaka na veitalanoa ka sega na veicoqacoqa. E wili kina na **volai ni tukutuku** ni ka e vulici kei na veika me vakavinakataki.
- **Rai Iesu** ni sa la'ki cava na vuli ka **yadravi** na kena la'ki qaravi na veika sa vakadonui oti me na caka.

Vakavakarau kina Vuli Vakailawalawa

Me Matata na ka e vinakati me rawati ...

- Na cava e caka kina na Vuli Vakaiwasewase?
- O cei e dodonu me vakaitavi/se me vuli?
- Na cava e ra vinakata me na veitalanoataki ena gauna ni vuli?

Kilai ira vinaka na lewe ni vuli...

- E lewe vica era na tiko? Na kedra i tukutuku matailalai?
- Na cava era kena dau kina kei na cava era sa kila oti me baleta na vuli Vakailawalawa?
- Na cava era bau kila ena i ulutaga me na veitalanoataki?

Mo raica ni vanua e caka kina na veivosaki kei na gauna e rauta vinaka ka me kua na veicoqacoqa kei na veika tale eso...

- Ke caka e loma ni koro, ia me caka ena dua na vanua ka yawa mai na veivalevale se ena dua na vanua vagagalu ka sega soti kina na kosakosa.

Ke o sureta e dua, mo nanuma na...

- Cava 'o na vakavinavinakataka kina na nona veiqaravi, me vaka na vakarautaki ni kena i vakasigalevu se na nona i vodovodo
- Me matata na cava me na vosa kina ka raica me matata na nona i lakolako mai ki na vanua ni vuli.

Vakarauta vakavinaka na gauna, lewe ni veitalanoa kei na i walewale ni veitalanoa ...

- Na cava e ra sa bau kila oti me baleta na ka ena veivosakitaki?
- Na cava tale era vinakata me ra vulica?
- Na cava era na taleitaka sara ga?

E soli vakasama tiko vei ira na lewe ni vuli o Mr Isikeli Raisuqe mai na tabana ni teitei ni matanitu ena ka me baleta na compost piggery

E so na ka me nanumi ena vakavakarau ni Vuli Vakailawalawa

- Soli eso na gauna me ra kila vinaka sara na cava na vu ni veivosaki ka me ra vakarautaki ira vinaka. Mo nanuma na nodra I tuvatuva ena gauna e vakarautaki tiko kina na vuli se veivosaki.
- Raica me matata kece na i tukutuku vei ira na lewe ni vuli, ira na vulagi dokai kei ira na vakarautaki vakasigalevu.
- Mo raica mo tiko ena koro ni bera na gauna ni tekivu ka me ra kua ni mai waraki iko tale na lewe ni vuli.
- Me ra dabe vakavinaka me rawa ni ra rogoci ka raici koya tale ga na Dauniveituberi.
- Me matau ka veirokovi na nomu i vosavosa.
- Me matata na ka o via cakava, o rawa ni cakava kei na ka o sega ni rawa ni cakava.
- Tu vakarau mo na ciqoma eso na veisau lalai ena gauna ni vuli ka me sotavi ga na nodra gagadre na lewe ni vuli.
- Dina ena kena sotavi na nodra gagadre, ena talevi na veika a vakadonui ena veisiko ka tarava.
- Me na vakau lesu i na koro e dua na i lavelave ni veika e caka ena gauna ni vuli. M vaka matatataki vei ira ni na sega ni biu i tuba e dua na i tukutuku ka vaka vo ga ke sa soli na veivakadonui mai vei ira na lewe ni vuli/vanua.
- Me na vakavinavinakataki na nodra veitokoni ena i tekivu kei na kena cava ni Vuli Vakailawalawa.
- Me wasoma na veisiko se talevi tiko ni koro ni sa tekivutaki oti e dua na project.

Na Vuli Vakailawalawa e Veinuqa

E na vinaka me dua na fomu ni ka o gadreva me rawati (planning sheet) ena gauna ni Vuli Vakaiwasewase, ena rawa ni matata kina na ka e caka..

Tovolea mera tuvani vakamatautoka na lewe ni vuli. Ke ra dabe wavoki , e sa na uasivi sara. Me ra dabe veimaliwai toka ka me rawarawa tale ga kina na veivosaki. .

E so na i tuvatuva ni dabedabe e vinakati.

HORSE SHOE

CIRCULAR

TRIANGULAR

Na Veituberi ena Vuli Vakailawalawa

E dua na usutu levu ni veituberi 'oya me vukea e dua na i wasewase me rawata na nodra takete. Na veituberi ena vuli e na veivuke vakalevu ke vinaka na veitaratara, matau na veiliutaki, siqemi na ka e vinakati, tu vakarau ena so na veisau, kua ni totaka e dua na yasana ka raici ira vakatautauvata na vuli.

Na i matai ni kalawa 'oya me kila na Dauniveituberi ni sega ni qasenivuli, se liuliu ia ka dua e veidusimaki ga ena ka me vinaka ka cici vinaka kina e dua na veivosaki. E sega ni rawarawa na i tavi oqo ka sa bibi kina mo kila na vanua e dodonu mo yala kina. Me matata vei ira na vuli na cava na nomu i tavi vaka dauniveituberi.

Mo vukica na i walewale ni veituberi me veiraurau kei ira na lewe ni vuli ka me kua soti ni leqataki na kena caka sara vakavinaka. Ke mani vakayacori se cavuti eso na ka e veicalati, me kerei na nodra veivosoti ka toso ga na veituberi.

Veika me nanumi ena Vuli Vakailawalawa ena veikoro

- Vakavakarau vinaka ni vo e dua na siga ka me matata vinaka na ka o na veituberi kina ka solia tale vei iko ga na yalo ni doudou.
- Me volai ena newsprint na i tuvatuva kei na kena i naki me rawa ni ra vakanamata tiko kina na lewe ni vuli.
- Kidavaki ira na lewe ni vuli ena mata dredredre ena gauna era yaco yani kina, veitalia mada ke tiko na yalo ni taqaya.
- Na nomu i vukivuki e ka e kilakilai levu ena gauna ni veituberi. Mo qarauna na nomu i vukivuki, nai vakarau ni nomu veituberi kei na i tuvaki ni vanua ni vuli.
- Kua soti ni wasei iko mai vei ira na nomu lewe ni vuli. Tovolea mo wiliki iko kei ira ka rawa ni kauti iko sobu mai me rawarawa kina na veitalanoa.
- Mo qarauna na i vukivuki ka rawa ni dreta na nodra vakarorogo na lewe ni vuli me vaka na qitotaki ni peni se na nomu vakadreta se vakatara na ulumu.
- Tovolea mo vakaraici ira na lewe ni vuli ka kakua ni vakaraica tu ga na i vola. Tovolea talega mo vakaraici ira yadua ka kacivi ira ena yacadra donu.

E bibi me ra vakadinata na ka e vulici kei na kena veitaravi na lewe ni vuli.

- Na i tukutuku o tukuna e tiko kina e tolu na ka bibi – na vosa o tukuna, na i rogorogo ni domomu kei na nomu i vukivuki.
Me rawarawa na ka o vakadewataka, kua ni dua na yasana o toka kina ena nomu vakatulewa se vakatutu.
- Vosa vakamatata ka kakua ni taqayataka na vakadiro rogo ena so na gauna. Mo wiliki iko mo tautauvata kei ira ena veitalanoa ka vakayagataka na vosa me vaka na o 'keda', 'na noda project' ka kua ni 'Au', 'O iko', 'na nomuni project'.
- Me dua na ulutaga me caka me i dola ni nomu veituberi (Ice Breaker) me rawa ni tadola kina na yalodra na lewe ni vuli.
Me caka tale ga oqo ena gauna o nanuma ni ganita vinaka.
- Mo raica ni tiko na duavata ena vakatulewa kece e yaco me tarova na duidui kei na veicoqacoqa ni vakasama.

Me vaka e dua na dauniveituberi, mo taleitaka na ka o cakava, marautaka, vakatovotovatoka ka sa na qai matau.

Meda dau qarauna na noda i tovo kei na noda i valavala ena gauna eda vakayaco vuli kina

- Me dau vakaraitaki vei ira na veitabana vakamatanitu kei na vale ni volavola ni yasana na noda i tuvatuva ni veisiko se caka vuli.
- Na veitaratara me dau vakayacori vei turaga ni koro se vei ira na dau veiliutaki ena loma ni koro.
- Me da dau qarauna na noda i tovo vakavanua, na noda i sulusulu kei na noda vosa ka me nanumi talega me dau caka na masu ni bera ni tekivu na bese se vuli ka vaka kina ni sa laki cava.
- Meda dau qarauna ka rokova na nodra vakabauta na lewe ni vanua ena gauna eda vaka vakarau tiko kina me vakayacori na bese se vuli tiko kina.
- Me kakua ni da dau tarova eso na vei qaraqaravi vakavanua e dau vakayacori vei keda ka rawa ni ko na qai taroga vakamalua ni sa suka na vuli se bese.
- Me ra dau tarogi na lewe ni vanua ke tiko eso na lewe ni vuli ka sega ni vakatarai me ra dau vosa vei ira se veitabuki ni bera ni da veicurumakitaki ira me ra qarava e dua nai tavi.
- Kevaka e dau gadrevi me ra biu vakaiwasewase, e vinaka mera biu vaka i wasewase, marama, turaga, cauravou kei na goneyalwa.
- Me dau vakaraitaki na nodra solia mai na nodra veivakadonui na lewe ni vuli kevaka e gadrevi.

Mo dau qarauna me ra taleitaka na lewe ni vuli na vei wasewase era lewena.

Nai walewale ni kena cicivaki na Vuli Vakailawalawa

E levu ni walewale ni veivakavulici e rawa ni vakayagataki ena Vuli Vakailawalawa. E bibi me vakayagataki nai walewale ni veivakavulici ka veivakauqeti ka rawa ni dolava na veitalanoa ka rokova na i tovo vakavanua. Ni levu nai walewale ni veivakavulici e vakayagataki, e dau bulabula kina na vuli.

Vakamacala (Lectures)

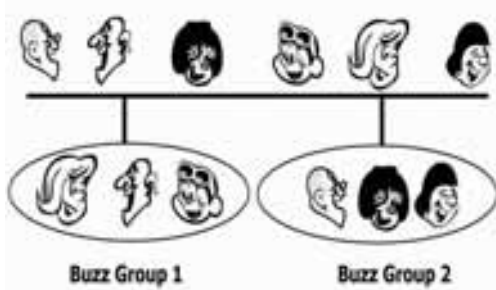
Oqo e dua nai walewale ni veivakavulici ka dau vakarautaki na kena vosa kei na kena taro. E dau vakayagataki oqo e na gauna e dau vakaraitaki kina vei ira na lewe ni vuli na veika e ra na cakava. Na kena oqo e rawa talega ni vakayagataki kina na veika vaka livaliva.

Na veiwasewase lalai

Na veisoqosoqo lalai e ra dau buli me ra veivosakitaka e so na veitaro e na gauna ni vuli. E dau lewe rua se lewe tolu e dau tiko e na dua nai wasewase ka vakatau mai na levu ni tamata e tiko e na gauna ni vuli. Solia e dua na gauna me ra veivosaki kina vakaiwasewase. Ni oti oya sa na qai soli na gauna e na veiwasewase me ra veivosakitaka na veika e ra sa veitalanoa kina. Na walewale ni veitalanoa oqo e dau vakavurea mai e so na veivakasama vinaka sara.

Vakalailaitaka na nomu veivakavulici me rauta ni 10- 15 na miniti ka mera na qai wasewase vaka i wasewase mera sauma eso na taro lavaki.

E vinaka meda dau qaravi ira na veiwasewase lalai baleta ni dau:

- o Rawarawa na veisautaka na totolo ni veivaka vulici.*
- o Rawarawa na noda vakarorogo ena veika eso e vakatavulicitaki.*

O ira na lewe ni vuli e rawa ni ra cakava na veika e ra vulica ka rawa talega ni vakatavuvulitaka ena nodra dui koro.

Na vakasokumuni ni tukutuku:

E dau vakayagataki na i walewale ni veivakavulici oqo me dau vakasokumuni kina na i tukutuku vuni ena gauna totolo duadua. Na kena i naki me dau vakaraitaka ga mai nai tukutuku ka sega ni dau volai se vakaraitaki vei ira na lewe ni vuli taucoko. Ni oti na kena vakaraitaki, e sa dau qai veitalanoataki ka veidutaitaki se ko cei me liu, se ko cei me muri.

Na qitotaki ni tukutuku:

Ena mataqali veituberi vaka oqo, e dau vakaraitaka sara ga e dua na ka dina e yaco tiko. E na gauna e dau vakayacori kina vakavinaka, e solia e dua na kaukauwa levu vei ira na lewe ni vuli ka dau vakayaloqataki ira talega. E solia vei ira na galala mera vakasamataka na cava na i sau ni taro, na cava na kenai wali ka me qaravi vakacava.

E dau taura na gauna na vuli ia na nodra vakaitavi vakavinaka e dau vakatau sara tikoga vei ira na lewe ni vuli. E so e dau vakamadua toka vei ira na kena qaravi na mataqali qito vaka oqo. Oqo e rawa ni wali kevaka e vakamacalataki vakavinaka na i naki ni qito ena gauna e se bera ni tekivu kina qito.

Na i talanoa vakarautaki(Case studies)

Na i walewale ni veivakavulici oqo e wili kina na kena vakamacalataki e dua na ka e a yaco vakacalaka, dua na soqo, se dua na i yaloyalo ni ka e a yaco dina se e na rawa ni yaco. E ra na digitaka vinaka na Dauniveituberi na kena e veiganiti kei ira me na veitalanoataki. E so e rawa ni ra vulica ka vakatasuasua tale ga. O koya oqo na kena e rawa ni ra wilika sara ga me vaka e yaco dina tiko vei ira.

Mo na vakamacalataka vakalekaleka sara na veika era vakaraitaka na veiwasewase ni laki cava na nodra vakatasuasua, ka vakasokumuna na nodra nanuma kei na veika era vulica rawa.

E rairai vinaka meda dau vakarautaki keda vinaka se na mataqali veivakavulici cava meda vakayacora ni bera ni vakayacori na bese. Oqo ena solia vei iko e levu na gauna mo vakarautaki iko ena veika ona vakayacora ka vaka kina na nomu vakarautaka na nomui yaya ni veivakavulici. Me dau tiko talega na karua ni nomu i tuvatuva kevaka e mani cala na i matai ni nomui tuvatuva.

Vakasamataka na i walewale ni veivakavulici cava o na vakayagataka mera marautaka na lewe ni vuli. Oqo me vaka na qito, vakayagataki nai yaloyalo, kei na na so na vakatasuasua. Me tiko talega na livaliva kei na veika kece e dodonu me vakayagataki.

Na saumi na veisau ni taro kei na kena dau wali na vei leqa

E ra dau gole mai na lewe ni vuli kei na nodra kila kei na nodra rai ka vakakina na kila vakacakacaka. Oqo e dua na kena yaga ni vakayagataki na Vuli Vakalawalawa ka ni dau vukea na kena wali na leqa ena vei tikotiko. E na nomu i tutu vaka Dauniveituberi, e ka bibi mo qarauna na nomu veivakavulici.

E ka bibi ena nomu i tutu ena gauna ni veituberi kei na nomu taroga tiko na taro ena gauna ni veivosaki. Na vinaka ga ni nomu taro na vinaka talega ni saumi taro mai vei ira na lewe ni vuli. E vukei ira talega na lewe ni vuli mera raica na taro ena vuqa na veigaunisala, ka vukei ira talega mera dau vakasama vakalevu.

Taro Vinaka:

Na taro yaga e vaka ga na noda vociga tani na kuli ni varasa. Na taro e dau vukea na nodra vakaitavi na dau ni veivakavulici ena kena vakamatatataki eso na ka e sega ni veivosakitaki se vakaraitaki ena gauna ni vuli

Na bibi ni nomu kilai ira vinaka na lewe ni vuli ena vukei iko ena nomu liutaki ira tiko ena veigauna kece. Oqo e rawa talega ni walia na veiba se veileti vei ira na lewe ni vuli. E dodonu meda dau kila vinaka na duidui e tiko ena loma ni vuli.

'O ira na lewe ni koro e tiko vei ira eso na i solisoli ka rawa ni ra vuli mai kina ko ira na lewe ni vuli yadudua. E dina ni na tu eso na duidui, ia e rairai vinaka meda dau vakanamata tiko ga ena veika e veivosakitaki tiko. E dodonu mera kila na lewe ni vuli ni so na gauna e dau kamikamica na veiba, ia mera kakua ga ni taura sara vakabibi.

Na nodra vakaitavi kece na lewe ni vuli

- Me tukuni vei ira ni nomu vulica e dua na ka e rawa mai ena vakarorogo kei na veivosaki.
- Soli na gauna vei ira kece. Oqo e dau vukea na nodra vakaitavi kece na lewe ni vanua. Kevaka e dua sa vakaitavi oti, me tukuni ga vakamatata vua ni sa vakaitavi oti ke rawa ni soli tale vua e dua me vakaitavi.
- Vakaraici vinaka na mataqali lewe ni vuli vaka oqo ka solia vei ira eso na i tavi mera qarava. Oqo e dua na kenai i vakaraitaki, me ra vakaitavi ena volavola se me ra dau vakadikeva na veika e vakayacori tiko.
- Me vakabulabulataki na vuli, e dodonu me biu e dua na lawa me tukuni vei ira ni ra na vakaitavi kece ena qito se na i tuvatuva vakarautaki

Na i walewale ni nodra vakaitavitaki.

Cakacaka Veisasa: Ni tarogi oti na taro, me ra veisasa na lewe ni vuli ka me ra veitalanoataka na i sau ni taro ena vica ga na miniti. Ni oti oya, me ra qai wasea mai na veika era veitalanoataka.

Tossed salad: Biuta e dua na kateni lala ena dela ni tepeli ka veisoliyaka na tiki ni pepa lalai. Mo kerei ira na lewe ni vuli me ra sauma mai na taro e tarogi. Solia wavoki na kateni me ra biuta kina na nodra i sau ni taro. Ni oti oya, qai solia wavoki tale na kateni ka mera qai tomika e dua na tiki ni pepa ka wasea na veika e volai koto kina.

Pass the envelope: Solia yadua vei ira na lewe ni vuli e dua na waqa ni vola ka tiko kina na tiki ni pepa lalai. Kerei ira mera vola mai eso na i sau ni taro e tarogi ena ena veitiki ni pepa. Solia wavoki tiko ga na waqa ni vola vei koya ka tarava se vei dua ga sa rawa. Biuti rau vata e lewe rua ka kerea me rau veiwaseitaka na nodrau i sau ni taro. Na cava na vinaka kei na ca ni veika e rau veitalanoataki tiko? Qai tukuni vei rau me rau vakaraitaka na veika rau sa vola rawa.

Na veimataqali qito vakaoqo e dau vakabulabulataki na nodra vakaitavi na lewe ni vuli

Tauri Tukutuku

Tovolea mo digitaka e dua me vola i tukutukutaka na veika e tukuni ena gauna ni vuli. E rawa ni digitaki ga e dua ka rawa tale ga ni soli vei ira me ra vakaitavi kece.

E yaga tale ga me taura na dauniveituberi e so na ka bibi e yaco ena gauna n vuli kei na ka e vulici rawa. E na rawa ni vakayagataki oqo me i dusidusi ena so tale na vuli ka rawa tale ga ni vukea na kena dikevi na toso ni veika sa qaravi oti.

Ni vola i tukutukutaki na ka e vulici e vukea me ra vakanamata na lewe ni vuli ka ra wilika me bibi na nodra kila ka vakayadua kei na ka e ra sa vulica rawa. E rawarawa kina vei ira na lewe ni vuli me ra raica na talei ni veiwasei vakaiwasewase.

Ni volai na i tukutuku ni vuli e rawarawa me da vakacuruma na veika e qaravi tiko e na dua na i wasewase ena gauna ni bose. Era na raica tale tikoga na veikorokoro eso ni toso vinaka tiko na kena qaravi nai tuvatuva vakavuli.

Tauri Tukutuku:

- Ulutaga e veivosakitaki
- Veiulutaga eso e basika mai ena veitalanoa oqo.
- Na ulutaga e vakayacori kina e levu na veiba.
- Ulutaga era duavata kina na lewe ni vanua.
- Vakadonui vata na veika me vakayacori.
- Na vakamatailalai ni kena wasewasei na cakacaka, o cei me cakava, na gauna me caka kina kei na gauna me oti kina.
- Na veika o vulica mai na veiqito yadudua. Na noda vakaraica na vukivuki ni yagodra ena nodra vakamacala tiko, na cava na nodra nanuma na lewe ni wasewase.

Na kena tauri se volai na i tukutuku e vaka ga na tauri kai ena gauna ni qito. Na kena cakacakataki na kai, e dodonu mo kila o cei e liu, se o na kila kina se o cakava vakavinaka na nomu cakacaka se sega.

Railesu kei na Dikevi ni Veisau

Na i naki ni Vuli Vakailawalawa 'oya me na veitalanoataka, tuvaturakataka ka cavuikalawa me qaravi na ka e veivosakitaki ka sa dodonu me na lesuvi na veisau raraba e yaco. Na railesu kei na vakadidike e rua na ka bibi ena Vuli Vakailawalawa ka rawa ni vakayacori ni qaravi oti e dua na ulutaga, ena gauna ni vuli se ena gauna e talevi tale kina na cavuikalawa sa qaravi tiko.

- Me vakarautaka e dua na gauna vei ira na lewe ni vuli me ra lesuva kina na nodra cavuikalawa kei na ka era vulica rawa.
- Me vaka e dua na dauniveituberi, e dodonu mo kila na cava e yaga sara vakalevu kei na ka e rawa ni vakavinakataka ena i vola vakarautaki kei nai vakarau ni kena qaravi se tokoni na Vuli Vakailawalawa. E rawa ni tabaki na tikidua ka veisoliyaki vei ira na lewe ni vuli ni sa cava na vuli.
- Na railesu e gauna vinaka vei ira na vuli me ra lesuva kina na ka era sa vulica rawa ka marautaka kina na veika era sa rawata.
- E sala me laurai matua kina na ka e sega ni yaga sara vakalevu, na cava na vuna e sega kina ni cakacaka kina kei na ka e rawa ni ra vakayacora na lewe ni vuli.
- E solia tale ga yalo ni bolebole me ra vakadewataka na i tukutuku, doudou ni veituberi ka cavuikalawa ena ka me qaravi.

Na mata mamarau, lomaloma rua kei na mata rarawa! Me ra tabaki ogo ena newsprint ka kerei ira na lewe ni vuli me ra dikeva kina na Vuli Vakailawalawa. Ogo me ra qai toga na kena e veidonui kei na nodra nanuma me baleta na vuli.

MARAU

LOMALOMA RUA

RARAWA

I walewale ni railesu kei na vakadidike

- Tarogi raraba na lewe ni vuli ni cava na vuli ena nodra nanuma me baleta na Vuli Vakailawalawa.
- Me raici lesu kece na veika e dodonu me rawati se sa rawati se sega.
- Veisoliyaki na fomu ni railesu.
- Me vakayagataki na fomu ni railesu kei na vakadidike.
- Me vakayagataki na newsprint ka tabaki kina na tolu na mata ka ratou vakaraitaki koto e cake me dikevi kina na nodra nanuma me baleta na vuli.

Veiulutaga Me Qaravi

Na Veivosaki Vakoro

35 na Miniti

Kena i Naki: Me ra vakayarayarataki me ra dau veitalanoa ka vakaitavi vakalevu.

Veika me Vakarautaki: Ulutaga volai ena tiki ni card board kei na tiki ni veva.

Tuvatuva ni Veituberi:

1. Wasei ira rua vakatautauvata na lewe ni vuli. O ira na matai ni wasewase me ra dabe wavoki ka veiqaravi e loma. O ira na i karua ni wasewase me ra qai dabe mai e yasadratou e muri.
2. Tukuna vei ira ni na biu e dua na i yatuvosa e na loma donu ka me ra na veitalanoa kina. Vakamacalataka na lawa ni vuli oya.

Lawa ni ulutaga:

- a. O ira ga na dabe e loma e tara ni ra veitalanoa ena ulutaga sa koto e lomadonu. O ira e ra dabe wavoki e tuba e TABU sara ni ra vosa se wili ena veitalanoa.
- b. Ke dua e tautuba e via wili ena veivosaki, me qai tara na vatuvatu ni tabai koya ka toka e matana. O koya e tarai me na toso mai e tuba ka me dabe yani o koya e via wili ena veivosakitaki ni ulutaga.

3. Vakayarayarataki ira na veivosaki tiko me ra vosa tiko e cake me ra rogoca vinaka kece na nodra dui nanuma.
4. E na biu tiko eso na i ulutaga vovou ena gauna sa veivosakitaki vinaka kina na ulutaga se kevaka e sega soti ni levu na veitalanoa.
5. Liutaka e dua na veitalanoa ena veitaro oqo;
 - E vakacava na draki ni bula ena gauna o sega ni tiko kina ena i wasewase ka veitalanoa tiko?
 - Na cava e tara na nomu bula ena gauna o galu kina ia ka o kila tu na i sau ni taro dodonu?
 - Na cava e tara na nomu bula ena gauna o tiko kina ena i wasewase ka veitalanoa tiko? Na cava na nomu nanuma vei ira na dabe e dakumu?
 - Na i wasewase cava o via tiko kina? O koya e tiko e loma se o koya ka tiko e sau?
 - Na i wasewase cava e bibi ena kena vakatulewataki na ka me baleta na koro se i wasewase lalai? Baleta na cava?

Tukutuku nona na Dauniveituberi

Oqo e so na i vakaraitaki ni yatuvosa me ra volai ena tiki ni kateni se cardboard. .

- E tabu na kana tavako ena loma ni vale ni soqo.
- E na yaga vakalevu ke tara na vale ni soqo levu ena koro.
- Me liutaka na komiti ni wai e dua na i tabagone.
- E dodonu me ra vakaitavi kece na lewe ni koro ena ka me baleta na wai.
- Na vinaka ni koro e vakatau mai na vinaka ni veiliutaki

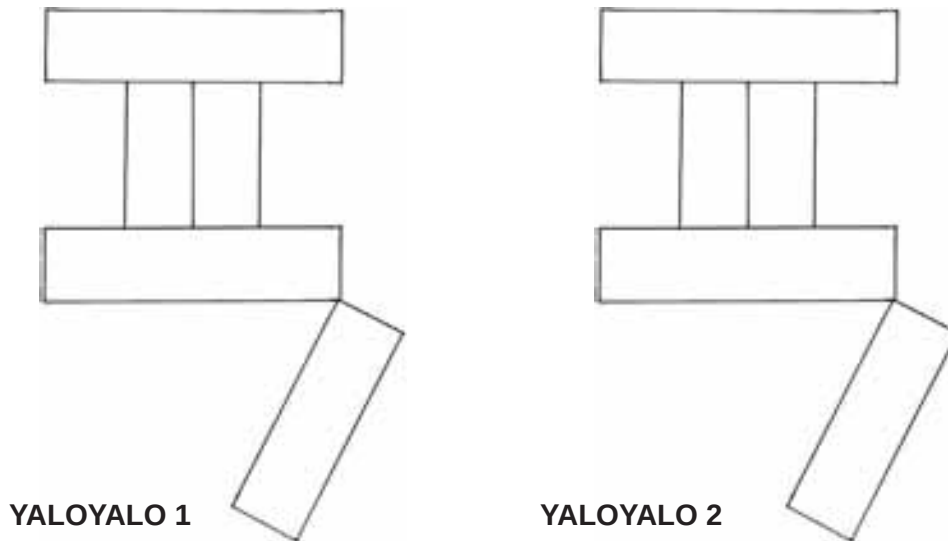
Na Tabaiyaloyalo

30 na Miniti

- Kena i naki:**
- Vakabibitaka na vinaka ni noda veitaratara vakalevu.
 - Me dikevi na duidui e tiko e na dua ga e veitaratara kei na rua e rau veitaratara tiko.

Veika me Vakarautaki: Veva, levu na veni , matai kei na karua ni yaloyalo vakarautaki.

Tuvatuva ni Veituberi:

1. Me ra dabe wavoki na lewe ni vuli ena nodra veiwasewase lalai. Me qai dua me bole me na dabe vakanadakui ira na kena vo.
2. Mo solia na i matai ni yaloyalo vei koya ka bole ka me kua sara ni dua ena i wasewase me raica. Mo solia e rua na tiki ni pepa vei ira na vo ni wasewase lalai.
3. Me qai vakamacalataka o koya ka tiko kina na yaloyalo na cava e tabaki koto kina. Me kua ni yavalata na ligana se me rai lesu vei ira na kena vo.
4. Me ra vakarorogo vinaka na lewe ni wasewase ka tabai yaloyalo galugalu e na ka era rogoca ena tiki ni veva 1. Ni oti o'ya solia na i karua ni veva ka kerea me ra vola vakaiyaloyalo na i karua ni yaloyalo. (E sega ni veisau na i yaloyalo ia e sega ni dua e kila).
5. Me ra vola na nodra i karua ni yaloyalo ena i karua ni drau ni veva. E na gauna oqo, me sa vuki mai o koya ka tiko kina na yaloyalo ka me ra taro ke sega ni dua na ka e matata. E rawa ni sauma na taro ia e tabu ga ni yavalata na ligana ena gauna ni nona vakamacala. Solia e tini na miniti me vakayacori kina oqo.

6. Me ra qai kauta yani na nodra i yaloyalo ena tiki ni veva e rua ka me qai biu na i matai ni yaloyalo ena dua na yasana ka biu na kena i karua ena dua tale na yasana. Mera kerei mera tucake ka dikeva na kedrau duidui nai yaloyalo era tabaka mai na i yaloyalo dina.
7. Liutaka na veitalanoa ena veitaro oqo:
- Na cava na duidui e kune? E yaco rawa vakacava oya?
 - Na cava na dredre e ra sotava na lewe ni wasewase? Ena sala cava? Baleta na cava?
 - Na sala cava ni veitaratara e vinaka, na i matai se na kena i karua?
 - Baleta na cava? Na cava na vuna e vaka kina o ya?

Tukutuku nona na Dauniveituberi:

E rawa ni o vakayagataka na draunikau se dua ga na i taba ke sega na i taba se na i yaloyalo.

E lasa sara na qito oqo. E so sara na i yaloyalo lasa eda rawa ni soqona ni oti na tabaiyaloyalo. Vakayagataka na macala ni qito oqo mo vakamacalataka kina na bibi ni noda dau veitaratara se veikila vinaka sara ka me da dau tara sara na dina ni ka kece.

E ra vakanamata na lewe ni vuli ena nodra tabaiyaloyalo

Na Vekilai Vinaka

30 na Miniti

- Kena i naki:** ■ Me ra veikilai vinaka na lewe ni vuli.
 ■ Me matata na cava era namaka na lewe ni vuli.
 ■ Me buli e so na lawa ka rawa ni ra matau talega ena vanua ni vuli.

Veika me na Vakarautaki: Newsprint, peni ni volavola, tikitiki ni veva, tape

Tuvatuva ni Veituberi:

1. Tukuna vei ira na lewe ni vuli me ra vakasaqara e dua na kedra i sa ka solia e rua na tiki ni veva vei ira yadua.
2. Vakamacalataka ni ulutaga oqo ena rawa ni buli kina na lawa ni vuli ka vukea tale ga me ra veikilai vinaka sara.
3. Solia e 5 se 8 na miniti me ra veitarogi kina vakailawalawa ena veika me baleti ira. Na taro me wili kina na yacadra, na kedra kakana talei, gunu talei, e dua beka na ka e ra namaka kei na dua na ka era rerevaka de na yaco ena gauna ni vuli. Oqo me volai ena tikidua veisoliyaki.
4. Vakabira cake e rua na newsprint ka vola na ulutaga ena dua na “Ka vinaka e namaki” kei na kena i karua na “Dredre e siqemi”
5. Ni sa oti na gauna yalataki, me ra qai vakamacalataka na kedra i sa vei ira na lewe ni vuli. Me ra qai wilika ruarua na ka e volai ena drau ni veva ka vakabira e na ruku ni ulutaga e ganita.

Na ulutaga oqo ena tara toka na gauna kevaka e sega ni soli eso na taro me tarogi ka ni so e ra na madua ni tarogi ira na kedra I sa ka vakavuna me ra laki talanoa tiko ga.

6. Mai na ulutaga “Dredre e siqemi” me ra veivosakitaka kina na cava me lawa ni vuli ena siga o ya ka me qai volai ena newsprint.

7. Liutaka na veitalanoa ena veitaro oqo:

- O vulica rawa e dua na ka vou baleta na kemu i sa?
- Na cava o nanuma kina?
- E bau tautauvata eso na ka era namaka na lewe ni vuli?
- E bau tautauvata na dredre e ra siqema se so na ka era rerevaka de na yaco?
- Ena so beka na leqa ena rairai me na yaco ena gauna ni vuli?
- E na rawa beka vakacava me na wali na veileqa oqo?

Tukutuku nona na Dauniveituberi:

- Veitosoyaki ena gauna ni nodra veivosaki ka vakayarayarataki ira me ra veivosaki. .
- Na taro me na tarogi me veiganiti kei ira na lewe ni vuli me vaka na i vakatagedegede ni nodra kila ka. E na yaga mo kilai ira vinaka na nomu lewe ni vuli ka me kakua ni dua na ka me na vakalatilatitaki ira.
- E so na dredre ka rawa ni na namaki tiko me vaka na ‘Au sega ni vinakata me dua e dredrevaki au ke’u cala ena dua na ka” ka me qai volai na lawa me vaka, “E tabu ni dua e dredrevaka na nona cala e dua tale”
- Na veika e ra namaka me ra na rawata ni oti na vuli, e rawa ni dikevi ka lesuvi ena gauna ni vuli ka me rawa ni sotavi vakavinaka.
- Me tiko tale ga eso na i totogi ke so era basuka na lawa sa vakadonui oti mai vei ira na lewe ni vuli me vaka na laga sere, serekali se vakalasalasa.

Na nodra veitarotarogi na lewe ni vuli e vukei ira mera veikilai vinaka sara

Na Cavuikalawa

Vakatau ena wiliwili ni
lewe ni vuli.

Kena i naki: Me ra veikilai vinaka sara na lewe ni vuli ena veika lalai me baleti ira yadua.

Veika me na Vakarautaki: na tikini veva kei na penikau.

Tuvatuva ni Veituberi:

1. Kerei ira na lewe ni vuli me ra veisasa ka me ra qai vakatarogi ira na kedra i sa. Me ra qai digitaka e tolu se va na taro se cavuikalawa lelevu ka rawa ni vakavuna na nodra mai tiko ena vuli. Na cavuikalawa oqo e wili kina na;
 - a. E so na ka vinaka era nanuma mai ena gauna era gone kina.
 - b. Na revurevu ni nodra veisusu na i tubutubu, wekadra se o ira na na nodra i tokani.
 - c. E dua na ka bibi era vulica rawa ena dua na vuli a ra sa cakava oti.
 - d. Na veiveisau ni vanua era cakacaka kina.
 - e. Na nodra kila vinaka na i tovo se i vakarau ni bula ena koro.
 - f. Se dua ga na ka e ra vakila ni yaga vakalevu ena nodra bula.
2. Tekivuna na veivosaki ena nomu solia e dua na i vakaraitaki ni cavuikalawa o cakava. Mo tukuna tale ga e so na ka lasalasa sara e bau yaco me rawa ni ra kila ni ka kece e yaco, e sega ni yaco vakacalaka.
3. Ni sa oti kerei ira me ra vakamacalataka na nodra i tokani kei na nodra cavuikalawa.
4. Liutaka na veivosaki ena veitaro oqo:
 - Na cava e tarai iko ena gauna o wasea tiko kina na veika o lako curuma?
 - Na cava soti na dredre o sota kaya ena gauna o wasea kina na veika 'oya?
 - Ena rawa vakacava ni da vakayagataka na veika eda vulica rawa?

E ra veitatarotarogitaka na lewe ni vuli na veika era lako curuma ena na nodra bula

Na Kaloko Cava? Na i Vava nei Cei?

30 na Miniti

Kena i naki: Me tara cake na i walewale ni noda dauvakadidike

Veika me na Vakarauteki: Tauyadua na tikini veva kei na penikau

Tuvatuva ni Veituberi:

1. Kerei ira na lewe ni vuli me ra veitosotosoi ena loma ni rumu.
2. Mera qai yadua na tikini veva kei na peni kau.
3. Kerei ira na lewe ni vuli me ra droinitaka na i rairai ni nodra i vava se na nodra kaloko ka me ra kua ni raica na i yaya e rua o ya. Me matata na veitikina lalai e so me vaka na kena roka, kena levu, i bulibuli kei na veika tale eso.
4. Ni oti e lima na miniti, kerei ira me ra qai veidutaitaka vata kei na nodra i yaya dina.
5. Liutaka e dua na veitalanoa ena veitaro oqo:
 - O dau vakayagataka vakavica na i yaya oqo ena veisiga?
 - E rau tautauvata na nomu i yaloyalo kei na i rairai dina ni nomu i yaya?
 - Na cava soti na ka e duidui se na ka e tautauvata?
 - Na cava soti na i yaya o dau vakayagataka ena veisiga?
 - E dau matata vei iko na i tuvaki ni veika o vakayagataka ena veisiga?
 - Na cava o vulica ena ulutaga eda sa qarava oti?
 - Na cava ena rawa ni yaco kevaka eda kauwaitaka na veika e tu vakavoliti keda se na ka eda vakayagataka ena veisiga?

E dua lewe ni koro mai Bulavou e a vakatotovotaka na i vakarau ni nona vakadidike ena nona tabaiyaloyalotaka na nona i vava

Na Qito A kei na B

5-10 na Miniti

Kena i naki: Me vakabulabulataki ira na lewe ni vuli.

Veika me na Vakarauteki: E sega

Tuvatuva ni Veituberi:

1. Me vagalalataki na loma ni rumu se e rawa ni vakayagataki na tautuba ke draki vinaka ka mo qai kerei ira na lewe ni vuli me ra tuva wavoki ka veiqaravi vata e loma.
2. Kerei ira na lewe ni vuli me ra vakaraici ira yadua na lewe ni vuli ka me ra qai digitaka lo e dua me ra vakayacana me o 'A' kei na dua tale me o 'B'. Me tovolei me kua tale ni dua e kila o cei soti o sa digitaka lo tiko.
3. E na gauna era sa digitaka oti kina e lewe rua, kerei ira me ra toso voleka sara vua na nodra 'A' ka toso vakayawa mai vei ira na nodra 'B'. Vakauqeti ira me ra toso sara vakatotolo IA me ra kua ga ni tarai ira sara.
4. Na lawa ni qito oqo me KUA NA VEITARATARA.
5. Ni oti e vica na miniti, tukuna me ra veisau. Me ra toso voleka vua na 'B' ka me ra vakayawaki ira vua na 'A'.

Era vakavakarau tiko oqori na lewe ni vuli mera vakaitavi ena Lesoni na A's and B's.

Kena i naki: Me ra vakabulabulataki na lewe ni vuli ni bera na lesoni ka tarava.

Veika me na Vakarauteki: Na dabedabe se so na ka me ra vakatakilakila me vaka na i vava, se i vola.

Tuvatuva ni Veituberi:

1. Tuvana wavoki e 8 se 10 na dabedabe me vakatau ga ena levu ni vanua vakarauteki ena qito. Kerea eso na lewe ni vuli me ra dabe ena i dabedabe vakarauteki ka qai dua me tucake tiko e loma donu. O ira na kena vo e rawa ni ra tucake e dakudra na dabe ena i dabedabe ka waraka na gauna me ra qito kina.
2. Me qai tarogi vei ira na lewe ni vuli na yaca ni vuanikau ka ra tu ena nodra i tikotiko ka kerea me ra digitaka e rua ka ra dau taleitaka. O ira na dabe tiko e loma e ra na qai vakayacani yadua ena rua na vuanikau ka rau qai digitaki e muri. Me vaka oqo jaina, maqo, jaina, maqoetc.
3. Ni ra sa vakayacani oti na dabe tiko, tukuna vua ka tucake tiko e loma donu me kacivaka e dua vei rau na yaca ni vuanikau.
4. E na gauna sa kacivi kina na 'jaina', o ira kece na yaca 'jaina' me ra tucake ka veisau dabedabe.
5. O koya talega ka tucake e loma donu me na tovolea me dua na nona i dabedabe. O koya ga sega ni dua na nona i dabedabe, me tucake e loma donu ka kacivaka e dua tale na yaca ni vunikau. Ena gauna e kacivaki kina 'FRUIT SALAD' me ra tucake kece ka veisau dabedabe.

E rawa ni vakayagataka na veimataqali roka, ika se so ga na ka e veiganiti kei ira.

2. Me vesu na mata i koya e bole ena nodratou i wasewase ka me qai biu cake na newsprint ka tabaki kina na gaunisala veve. Me ratou qai droinitaka vakaiyaloyalo na gaunisala o iratou na kena vo.
3. Me qai soli na peni vua ka vesu tiko na matana me na vakamuraia na gaunisala ena nodratou veiliutaki se vakasala na nona i tokani ka ratou rai tiko.
4. E tabu ni tarai na ligana ka me vakasalataki ga.
5. Ni ratou sa yaco rawa e yasana ka dua, me sere na i vesu ka me ratou qai raica vata na gaunisala e muri. Liutaka na veitalanoa ena veitaro ogo;
 - Na cava dou kaya ena macala ni nomudou cakacaka?
 - E dredre se rawarawa na noda liutaka e dua e mataboko? Baleta na cava?
 - Na cava na nomu rai me vaka e dua na mataboko, na cava e tara na nomu bula?
 - Na cava e vulici rawa ena qito ogo?

Na Qito ni Veivakabauti

20 na Miniti

Kena i naki: Mera teivaka na veivakabauti ena kedra maliwa.

Veika me na Vakarauteki: Sega ni dua

Tuvatuva ni Veituberi:

1. Kerei ira na lewe ni vuli me ra veisasa ka me dua me i liuliu ka dua me dau vakamumuri se mata boko.
2. O liuliu me na qai liutaki koya na kena i sa ena vanua me lako kina ka ni bobo tu na matana.
3. Me biu e so na i vakatatao vua na liuliu ena vanua e muri ena nona veiliutaki. O ira na sarasara me ra vaka dikeva na i walewale ni nodra veiliutaki na liuliu ena nodra donuya eso na i vakatatao.
4. Vakatarara me ra veitosayaki ga ena loma ni vanua ni vuli se so na vanua voleka ena yasa ni vale me rauta e 10 na miniti ka me ra qai lesu tale i vale. Liutaka na veitalanoa ena veitaro oqo:
 - Na cava o vakila ena bula ni veiliutaki?
 - Na cava o vakila ena bula ni vakamumuri?
 - Na cava e so na dredre o donuya ena gauna ni qito?
 - E na rawa ni wali vakacava na dredre oqo me vukea kina na bula vaka veiliutaki?
 - Na cava soti e vulici ena qito oqo?

Nodra vakaitavi na gone ena Trust Game

Na Qito Matanivola

5 na Miniti

Kena i naki: Mera vakabulabulataki na lewe ni vuli ni bera ni qaravi e dua tale na ulutaga.

Veika me na Vakarauteki: E sega

Tuvatuva ni Veituberi:

1. Kerei ira na lewe ni vuli mera tucake ena dua na vanua galala ena loma ni vale ka rawa ni ra rogoci iko vinaka kina.
2. Tukuna vei ira ni ra na vakayagataka tiko na ligadra, yavadra kei na yagodra taucoko ena volavola ena qito ogo.
3. Mo taroga na taro me vaka: Na cava na kemu kakana taleitaki? Na cava na memu wai ni gunu taleitaki? O dau taleitaka na sara rakavi? (Me tolu se va ga na taro)
4. Tukuna vei ira ni ra na vola na i sau ni taro ena ligadra i matau, ligadra i mawi, yavadra i matau kei na yavadra i mawi ka vaka kina ena tolodra.

Tovolea mo yadrava na gauna e dodonu me caka kina na qito me vaka ni sa balavu beka na dabe, via moce ni sa oti na vakasiga levu, sega soti ni ra taleitaka na veitalanoa se ena gauna e oti kina e dua na veivosaki se ulutaga balavu. E dua na ka e rawa ni ra cakava o ya me ra tucake ga ka vaka dodo, veitosoyaki mada ga ena loma ni vale se dua na sere me lagati.

Mapetaki ni noda Vakasama

30 na Miniti

Kena i naki: Me rawa ni ra veivosakitaka na veika e tara na nodra bula ena ulutaga qaravi se e na vuli raraba.

Veika me na Vakarauteki: Na tiki ni veva, peni wai se penikau

Tuvatuva ni Veituberi:

1. Kerei ira na lewe ni vuli me ra veisasa kei ira era veikilai vinaka ka mo qai solia e yadua na tiki ni veva kei na peni.
2. Vola na veitaro oqo ena dua na newsprint ka kerei ira me ra veitalanoataka na nodra i sau ni taro kei na veika e tara na yalodra kei na kedra i sa. Na veika e rau veivosakitaka me na qai volai ena drau ni veva.

Na Taro:

- Na cava o taleitaka ena vuli oqo? Baleta na cava?
 - Na leseni cava o vulica rawa mai ena ulutaga oqo?
3. Solia e 10 na miniti (5 na miniti vei ira yadua) me ra vola kina na nodra nanuma ni bera ni ra qai wasea vei ira na lewe ni vuli.
 4. Na veika kece era wasea me volai ena newsprint ka me ra qai veitalanoa kina na lewe ni vuli kevaka e tu eso na vakatataro.
 5. Liutaka e dua na veitalanoa mai na so na vakatataro ena gauna ni nodra veivosaki levu. Me volai na veika kece e tukuni me rawa ni kilai kina na yaga ni veitalanoa vaka oqo.

E ra veiwaseitaka tiko na lewe ni vuli mai Vunibau na nodra nanuma me baleta na vuli

Na Qiqi ni Railesu

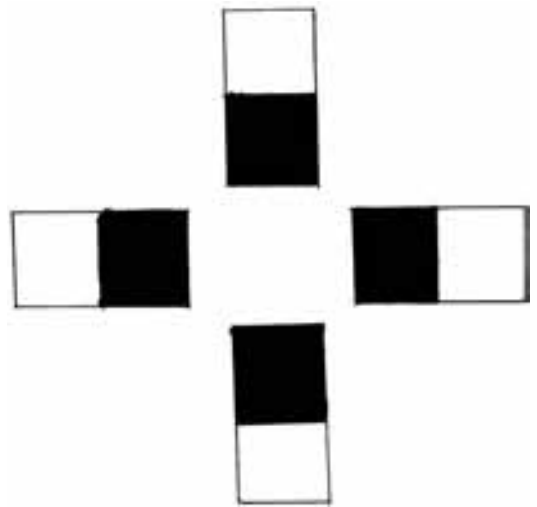
45 na Miniti

Kena i naki: Me vakauqeti ira na lewe ni vuli me veiwaseitaka na veitaro eso ka sega ni saumi rawa ka kerea tale ga na nodra i vakasala mai tuba.

Veika me na Vakaraautaki: Eso na i dabedabe ia ke sega ni rawa, me ra dabe ga ena buturara ni vale.

Tuvatuva ni Veituberi:

1. Me ra wasei me ra veisasa kevaka e 12 – 20 na lewe ni vuli.
2. Oti me ra qai tuva wavoki me rua na i yatu. O ira na tiko e loma me ra qaravi ira na kedra i sa ka tiko ena i karua ni i yatu.
3. Tukuna vei ira me ra taroga ga e dua na taro me lesuvi kina e dua na ulutaga ka qaravi ena gauna ni vuli. E rawa ni vaka oqo na:
 - a. Na ulutaga cava e a via bibi toka na kena veivosakitaki?
 - b. Na dredre cava o a sotava ena gauna ni bose se veivosaki?
 - c. Na ulutaga cava o se vakatataro tiko ga kina?

Dabedabe loaloa – me ra solia na i sau ni taro
Dabedabe vulavula – me ra taro tiko

4. O ira e ra dabe tiko e loma me ra saumi taro ka me ra taro na dabe tiko e tautuba. Ena soli tiko ga e 3 na miniti na gauna ni veitalanoa.
5. Ni oti e 3 na miniti, kerei ira me ra veisau na nodra dabedabe. Ni oti na nodra veivosaki, kerei ira na vuli me ra vola na i soqoni ni nodra veivosaki. E rawa tale ga ni ra wasea na nodra leqa kei na i wali ni leqa.
6. E rawa tale ni so na veitalanoa ena kena tarogi na veitaro oqo:
 - Na cava e tara na yalomu ena veitaro eso e tu vei iko?
 - E bau saumi na nomu vakatataro ena gauna ni veivosaki?
 - E vakacava mada na i tavi vakadaunivakasala?
 - E bau rawarawa na saumi taro tiko? Baleta na cava?

Na Railesu

Sega ni yalataki, rawa ni ra voala
ena nodra gauna galala.

Kena i naki: Me railesuvi kina na veika e qaravi ena vuli.

Veika me na Vakarauteki: Newsprint me kabi ena daku ni sogo ni katuba me ra vola kina na nodra nanauma se vakatutu.

Tuvatuva ni Veituberi:

1. Vakarauteki na newsprint me kabi e na daku ni katuba.
2. Vakamacalataka vei ira na lewe ni vuli ni sa kabi tiko na newsprint me volai kina na nodra nanuma me baleta na vuli ni laki cava e dua na siga. E wase rua tiko na newsprint, e dua na vanua me volai kina na veika era “sega ni taleitaka” ka dua na vanua me ra vola kina na veika e ra “taleitaka.” E sega soti ni bibi me kilai o cei e vola ka rawa kina ni volai ga ena gauna o gadreva kina.
3. Ke caka oqo ena veisiga, me dau lesuvi ena veimataka kece ka tovolei me vakavinakataki se vakavinavinakataki na veika sa vulici rawa.
4. Liutaka e dua na veitalanoa ena veitaro oqo;
 - Na dredre cava e sotavi ena gauna o via vakamacalataka kina na nomu nanuma?
 - Na cava na nomu nanuma e na i vakarau ni vakadidike vaka oqo?
 - E na rawa vakacava ni vakavinakataki na mataqali vakadidike vakaoqo?

E ra vakayagataka tiko oqo na lewe ni vuli na Graffiti Feedback Board

Railesuvi na Veiulutaga

30 na Miniti

Kena i naki: Me lesuva ka dikeva na veika e veitalanoataki ena gauna ni veivosaki kei na ka me vakavinakataki.

Veika me na Vakarautaki: Me dua na tiki ni veva levu kei na peni

Tuvatuva ni Veituberi:

1. Wasei ira tolu na lewe ni vuli (6 ena dua na i wasewase) me vakatau ena i wiliwili me ra dikeva ka tukutuku lesu ena ulutaga ka a veitalanoataki.
2. Me soli na veitaro bibi ki na veiwasewase me ra veitalanoa kina ka me qai volai na macala ni veivosaki ena tiki ni veva vakarautaki ka me qai kabi ena lalaga.
3. Oqo na taro e rawa ni tarogi;
 - a. “Na veika au taleitaka”
 - b. “Veika au sega ni taleitaka”
 - c. “Na cava e rawa ni vakavinakataki”
 - d. “Na ka dredre duadua au donumaka”
4. Ni oti na veitalanoa, kerei ira na veiwasewase me ra vakaraitaka na macala ni nodra veitalanoa vei ira na kena vo.
5. Liutaka e dua na veitalanoa mai na macala ni nodra vakadidike vakaiwasewase. E na rawa ni vakamatatataka e levu sara na ka, ka sotavi tale ga na nodra vakatataro eso na lewe ni vuli.

Na railesu e vukea na dauniveituberi me vakamatatataka tale e levu na ka vei ira na lewe ni vuli

Na i Sala ni Railesu

Vakatau mai na i wiliwili e tiko ena dua na i wasewase.

Kena i naki: Me ra veitalanoataka na veileqa eso ka dusimaka ni o keda kece e tiko na ka vinaka ka rawa ni da veivukei kina.

Veika me na Vakarauteki: E so na tiki ni veva, dua na veleti se boulu lala, kei na veni.

Tuvatuva ni Veituberi:

1. Sureti ira kece na lewe ni vuli me ra dabe wavoki ka wili tale ga kina o iko.
Vakamacalataka ni o na solia wavoki tiko yani e dua na tiki ni veva ka me ra na vola kina e dua na taro e tiko vei ira me baleta na veivosaki. E rawa tale ga ni vakamacalataka na nodra nanuma me baleta na veivosaki kei na so na ka me vakavinakataki.
2. Me ra vola sobu ka me biu ena veleti vakarauteki ena gauna e soli wavoki yani kina.
3. Me soli wavoki vei ira vakayadua ni bera ni toso tale na qaravi ni ulutaga oqo.
4. Ni sa oti, solia wavoki tale na veleti vei ira na lewe ni vuli me ra taura e dua na tiki ni veva ka wilika e cake na ka e volai koto kina. Solia e dua na gauna me ra vakasamataka kina ni bera ni ra tekivu sauma yadua na taro. E na soli wavoki vei ira vakayadua ka me ra tovolea me ra wilika ka veisoli vakasama kina.
5. E nomu i tavi vakadauniveituberi mo vakamatatataka na veika e ra vakatututaka se vakadonuya kece na lewe ni vuli.

E ra veiwaseitaka na lewe ni vuli na veika e volai ena gauna ni Problem Hat

Vakatakarakara ni dua na porokaramu ena gauna ni Vuli Vakailawalawa

Na veivosaki ena gauna ni Vuli e rawa ni qaravi ena gauna ga e rawa, ena vanua cava ga me veiraurau kei ira na lewe ni vuli.

E dodonu me na qaravi na veivosaki me rauta ga e tolu na auwa me yacova ni sa rawati se yacovi na i naki ni veivosaki. Na porokaramu tarava e a caka me nodra na marama ka ni qaravi kina na veika me baleta na nodra i tavi e vale. E ra dau galala na marama e na yakavi siga ni bera ni ra la'ki vakasaqa vakayakavi.

O ira tale na veisoqosoqo lalai e rawa ni ra vola na nodra porokaramu me veiraurau kei na gauna e na caka kina na bose se veivosaki.

	Veika me caka
1:00 – 1:30pm	Sotava se kidavaki ira na lewe ni vuli. Me vakarautaki na registration form me volai kina na yacadra na vuli ka soli vata kei na ripote (tukutuku). Ena qai soli vata kei na i vola tukutuku me vakau se me maroroi. Veikidavaki, veikilai vinaka ka vakamacalataki na veika ena qaravi ena gauna ni vuli. Me rawa ni ra kila na veiulutaga e qaravi se na rawa tale ga me ra wasea e so na ulutaga me na qaravi.
1:30 – 2:00pm	<u>I Tekivu ni ulutaga (Introductory Activity)</u> Me dua na ulutaga me dolavi kina na vuli me rawa ni ra solia e dua na draki me ra doudou na lewe ni vuli ka vakadinadinataka tale ga kina na totoka kei na talei ni veiwasei. . Mo digitaka ga e dua ka rau veisotari na kena i naki kei na ulutaga me na qaravi. Me vaka ni vinakati me vakadreti na dau veitaratara se veivosaki, me caka na <u>Drawing Bricks</u> activity.
2:00 – 2:45pm	<u>Veiulutaga Bibi, (Main Activity)</u> Oqo na veiulutaga bibi me vakarautaki me rawa ni rawati kina na i naki bibi ni soqoni. E dau balavu toka mai na veiulutaga baleta ni na qaravi kina na veivosaki vaka i wasewase se veisoli vakasama ka me ra qai vakaraitaka na nodra cakacaka. E dua na kena i vakaraitaki ni tuvatuva ka o ya na <u>Developing a Community Management Plan</u> activity. Na macala ni veitalanoa me volai ka maroroi me baleta na nomudou bose ka tarava.
2:45 – 3:00pm	<u>Veivakabulabulataki</u> Na i naki bibi ni ulutaga oqo me rawa ni vakaukauwataki se vakabulabulataki iko ni oti e dua na ulutaga balavu. E yaco oqo ni so na gauna e ra dau levu na nodra cau ena ulutaga sa qaravi oti. E na so na gauna o na gadreva kina na qito vakaoqo me rawa ni sotavi vinaka kina na i naki ni ulutaga. E dua qo na <u>Fruit Salad</u> activity.
3:00 – 3:30pm	<u>Railesu</u> Mo na digitaka e dua na ulutaga vinaka me rawa ni ra dikeva kina na nodra nanuma na lewe ni vuli. Me rawa tale ga ni vakamatatataki kina eso na ka e sega tu ni matata.
3:30 – 4:00pm	<u>Veitalatala</u> Oqo na gauna mo na vakavinavinakataka kina na nodra bula na lewe ni vuli se veivosaki ena nodra vakaitavi ena veivaksama vivinaka sa rawati rawa. Me vakavinavinakataka tale ga na nodra gauna e ra mai vakayagataka ena nodra vakarorogo. Ena uasivi sara ke veivosakitaki na cava ena rawa ni laki caka se cavuikalawa cava eda cakava me yaga kina na ka e veivosakaitaki. .

Registration Form

[illegible]

Fomu ni vola I tukutuku. (Template for Note Taking)

Reporting Form		
I Naki ni vuli se veivosaki:		Tiki ni siga:
Ulutaga/ Dredre e kune.	Ka e vulici rawa, cava e na caka, o cei ena cakava kei na so tale.	
Liuliu ni Wasewase Yaca:	Dau ni tauri tukutuku Yaca:	Tiki ni siga:

Na Railesu ena Vuli

1. Na i ulutaga cava soti o taleitaka vakalevu? Baleta na cava?

2. Na cava soti na ka vinaka e vulici rawa mai na veiulutaga o ya?

3. Na veiulutaga cava soti o rawa ni la'ki vakayagataka ena nomu matavuvale, wasewase lalai se ena nomu koro ni oti na vuli oqo?

4. Na i ulutaga cava soti o gadreva me levu na gauna e da vakayagataka kina? Baleta na cava?

5. Na cava na i vakarau ni nodratou veituberi na dau ni veivakavulici? Toqa na kena e ganita.

Sega soti ni vinaka

Vinaka

Vinaka toka

Totoka Vakaoti

6. Na cava o nanuma me baleta na Vanua e caka kina na vuli?

Sega soti ni vinaka

Vinaka

Vinaka toka

Totoka vakaoti

7. Na cava soti e gadrevi me na vakavinakataki?

8. E dua tale na ka o via vakaraitaka?

Vinaka vakalevu

Fomu Ni Vakadidike kei na Railesu.

Oqo na i vola ni vakadidike me rawa ni lesuvi kina na cakacaka sa qaravi oti kei na tuvatuva ka e tuvani ena gauna ni vuli.

Leqa e tiko.	I wali ni leqa	Na cava sa qaravi rawa	O cei ena qarava	Na cava na kena yaga se veisau	Na i kalawa tale ka tarava

- Vakadadamuria na fomu ka toka e cake ena newsprint ka vakabira cake.
- Vakatawana rawa na i matai ni wasewase ena veika ka bosei ena gauna ni veivosaki.
- Vakalewena ena veika e dodonu me vakacurumi me vaka na ca e kauta mai kei na cava e rawa ni caka.
- Me tarogi na veitaro oqo ka me rawa ni veitalanoataki kina na sala me lesuvi se talevi kina na ka sa qaravi rawa:
 - o Ena vakarautaki vakacava na toso sa yaco oti?
 - o E na vakavica vata na kena lesuvi na toso oqo?
 - o O cei me na qarava na kena lesuvi na porokaramu?
 - o E na rawa vakacava ni da vakayagataki ira na lewe ni koro me ra vakaitavi ena kena dikevi na porokaramu me rawa ni da rawata kina na noda gagadre se na e vinakati?

Kerei ira na lewe ni wasewase me vakadeitaki na tiki ni siga me vakayacori kina na rai lesu.

Veika bibi me kilai:

E na vinaka me maroroi na newsprint, se me volai ena A4 me rawa ni dikevi kina na toso sa yaco tiko ka me rawa tale ga ni vakayagataki tale mai muri.

Linking Knowledge To Change

LIVE & LEARN ENVIRONMENTAL EDUCATION

